

В. А. Ляшчынская

АБ АДНОЙ АДЗІНЦЫ ВЫМЯРЭННЯ ЧАСУ І ПРАСТОРЫ Ў ФРАЗЕАЛАГІЗМАХ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

У артыкуле праводзіцца лінгвакультуралагічны аналіз фразеалагічных адзінак беларускай літаратурнай мовы з кампанентам-лексемай “крок”, якая ў свабодным сваім выкарыстанні з’яўляецца найменнем сімвалаў у беларускай карціне свету, што і стала асновай яе адбору для ўтварэння фразеалагічных адзінак. А ўведзены ў склад фразеалагізмаў як найменне сімвала кампанент-лексема надзяляе культурнай семантыкай гэтыя другасныя адзінкі мовы, утвораныя на вобразнай аснове і ў выніку пераасэнсавання выказаў з гэтым словам.

Ключавыя словы: фразеалагізм, прастора, час, беларуская мова, крок, кампанент, вобраз, сімвал, эталон, стэрэатып.

У лінгвістыцы апошніх дзесяцігоддзяў адным з асноўных накірункаў даследавання становіцца кагнітыўны, для якога характэрна разуменне мовы як кагнітыўнага механізму, як сістэмы знакаў, у якой знаходзяць адлюстраванне кагнітыўныя структуры свядомасці і мыслення чалавека, ментальныя працэсы, звязаныя з атрыманнем, перапрацоўкай, захаваннем, выкарыстаннем і выражэннем інфармацыі. Асабліваю цікавасць у гэтым аспекце маюць фразеалагічныя адзінкі (ФА) кожнай мовы, якія з’яўляюцца не толькі адзінкамі мовы, але і культуры, якія фіксуюць і захоўваюць веды, суадносныя з прадметнай галіной культуры, і якія дазваляюць выявіць тыя ўнутрымоўныя сродкі і спосабы, якія, як адзначае В. М. Тэлія, «надаюць фразеалагізмам здольнасць да культурнай рэфэрэнцыі і тым самым – да адлюстравання ў іх знакавай форме рыс культуры, характэрных для той ці іншай моўнай супольнасці» [1, с. 13].

Фразеалагічныя адзінкі кожнай мовы з’яўляюцца адным з важных сродкаў рэканструкцыі моўнай карціны свету, пры гэтым выяўляючы істотнае адрозненне ад сродкаў выражэння навуковай карціны свету, пра што слушна адзначае Ю. Д. Абрэсян, які піша: «Вобраз свету, зафіксаваны ў мове, у многіх істотных дэталях адрозніваецца ад навуковай карціны свету» [2, с. 5].

Мэтай дадзенага артыкула з’яўляецца вызначэнне канцэптуалізацыі прасторы і часу як дзвюх універсальных катэгорый светаўспрымання чалавека на матэрыяле ФА як другасных адзінак мовы, якія, з аднаго боку, выступаюць сродкамі адлюстравання ўяўленняў чалавека пра прастору і час, з другога боку, выступаюць сродкамі апісання прасторы і часу. У межах артыкула фактычным матэрыялам выступаюць ФА, выяўленыя з адной найбольш поўна прадстаўленай крыніцы фразеалагізмаў беларускай літаратурнай мовы [3] і аб’яднаныя агульным кампанентам *крок* як адной з лексем, што надзелена ў моўнай свядомасці беларусаў дадатковым да намінацыўнага сімвальным значэннем, на аснове чаго і абрана для перадачы і вобразнага прадстаўлення ўяўленняў чалавека аб прасторы і часе адносна гэтых паняццяў у наіўнай карціне свету беларусаў.

Лексема *крок*, паводле лексікаграфічнай крыніцы, у сучаснай беларускай мове шматзначная: 1) ‘адзін рух нагой уперад, назад або ўбок, а таксама рух адной нагой уперад пры хадзьбе, бегу’ // *толькі мн.* ‘гукі, якія ўтвараюцца пры такіх рухах’; 2) *толькі адз.* ‘тэмп руху пры хадзьбе (звычайна ў спалучэннях: “паскорыць крок”, “суцішыць крок”, “спыніць крок” і пад.)’ // ‘пэўны від хадзьбы, руху’; 3) *перан.*; з *азначэннем.* ‘дзеянне, учынак’; 4) *перан.* ‘этап у развіцці чаго-н.’; 5) ‘адлегласць паміж ступнямі ног пры хадзьбе як мера даўжыні’ [4, с. 726–737].

Адносна этымалогіі лексемы *крок* можна меркаваць паводле дзвюх версій. Паводле першай, лексему *крок* можна лічыць запазычанай у беларускую мову з польскай мовы па аналогіі з адпаведнай ва ўкраінскай; паводле другой версіі, нельга адмовіць ёй і як уласнай

адзінкі мовы, паколькі яна можа быць зведзена да аднаго з двух праславянскіх варыянтаў таго ж самага караня: «псл. *krokъ* (пор. ч. слц. *krok* “крок, хада”, блг. *скрок*, схв. *krōk*) або псл. **korkъ* (пор. р. укр. бр. *окорок* “шинка”, блг. *крак* “нага”, слн. *krak* “стегно”» [5, с. 13].

Як відаць, *крок* як слова і як кампанент ФА само па сабе даносіць інфармацыю ці тыя фонавыя веды пра эталанізацыю крока як меры найперш мінімальнай адлегласці, якая да таго ж працякае ў часе, уяўлення пра прастору, што асвойваецца чалавекам.

Аналіз ФА з кампанентам *крок* дазваляе з выбранай агульнай колькасці (усяго 15 ФА) умоўна выдзеліць некалькі фразеасемантычных груп на аснове семантыкі ФА, іх вобразаў, эталанізацыі і стэрэатыпізацыі кроку ў створаных вобразах. І першую групу складаюць ФА са значэннем адлегласці, дакладней, мінімальнага яе вымярэння: *адзін крок* ад чаго да чаго – ‘не так далёка, вельмі блізка’ (Л-2008-1: 600); *за два крокі* ад каго, ад чаго – ‘зусім блізка, амаль побач’ (Л-2008-1: 601); *ні на крок* – 1) ‘нават на самую малую адлегласць (не адступаць, не адыходзіць і пад. ад каго-, чаго-н.’; 2) ‘зусім, нікольнікі (не адступаць ад чаго-н., не набліжацца да чаго-н.’ (Л-2008-1: 600) і *ні кроку* – 1) ‘не рухацца ў якім-н. напрамку’; 2) ‘быць у тым самым становішчы, не рухаючыся’ (Л-2008-1: 602).

У аснову вобразаў ФА абрана антропная метафара, ці тая, што ўвогуле апісвае чалавека або яго дзейнасць, якая звязана, як у нашым выпадку, з асваеннем акаляючай прасторы і прыпадабняецца да кроку як здольнасці чалавека вымяраць адлегласць ці прадстаўляць яе. Кампанент *крок* як сродак суаднесенасці ўсіх ФА з гэтым кампанентам з цялесным кодам культуры перадае замацаваную стэрэатыпнасць уяўленняў чалавека аб уласцівасці прасторавага вымярэння крокам і ў вобразах ФА выступае эталонам найменшай адлегласці.

Спалучэнне з лічэбнікавым кампанентам *адзін* ці *два* (*адзін крок*; *за два крокі*), паводле якіх ФА суадносяцца з лічэбным, ці колькасным, кодам культуры, дазваляе наглядна перадаць уяўленне чалавека пра мінімальную меру адлегласці і прыблізнасць яе вымярэння паміж кім-ці чым-небудзь пры адначасовым лічэбным вымярэнні.

Што датычыць ФА *ні на крок*, то тут скарыстана антропная метафара, у якой валявая акцыя чалавека – здольнасць ажыццяўляць той ці іншы ўчынак, тую ці іншую дзейнасць, ісці да мэты – прыпадабняецца кроку як эталону ці меры мінімальнай адлегласці або перамяшчэння чалавека ў прастору. Дадатковыя кампаненты *ні на* ствараюць новы вобраз, і ФА ў выніку выконвае ролю эталона мінімальнага дзейнасна-валявых намаганняў чалавека. А ФА *ні кроку* выконвае ролю эталона адсутнасці намаганняў чалавека ці нават мінімальнай адлегласці яго фізічнага перамяшчэння ў прастору.

Да папярэдніх далучаецца другая група ФА з кампанентам *крок*, але ў іх перавагу над прасторавым мае часавы паказчык дзейнасці чалавека ў семантыцы ФА: *крок за крокам* – 1) ‘паступова, няўхільна’; 2) ‘паслядоўна, адно за другім’ (Л-2008-1: 600); *сямімільнымі крокамі* ісці, рухацца, набліжацца і пад. – ‘вельмі хутка. Пра развіццё чаго-н.’ (Л-2008-1: 601); *з першых крокаў* / *з першага кроку* – ‘з самага пачатку якіх-н. дзеянняў, якой-н. дзейнасці’ (Л-2008-1: 601); *першыя крокі* / *першы крок* – ‘самы пачатак якіх-н. дзеянняў, якой-н. дзейнасці’ (Л-2008-1: 600).

У аснове вобразаў гэтых ФА ляжыць метафара, паводле якой здольнасць суб’екта ажыццяўляць тую ці іншую работу, выконваць тое ці іншае разумовае ці фізічнае дзеянне, прыпадабняецца кроку ці крокам як здольнасці чалавека перамяшчацца ў прастору ў адным кірунку і часавым вымярэнні, ці часавы паказчык прыпадабняецца да здольнасці чалавека перамяшчацца ў прастору праз ажыццяўленне руху крокамі. І калі ФА *крок за крокам* наглядна перадае ўяўленне пра дзеянне, якое выконваецца для дасягнення пастаўленай чалавекам мэты паслядоўна, няўхільна ідучы паводле ўстаноўленых правіл, на аснове стэрэатыпнага ўяўлення праз прасторавае і часовае вымярэнне крокаў, якія пры хадзьбе чалавека змяняюць, ідуць адзін за другім, то ў ФА з *першых крокаў* / *з першага кроку*, *першыя крокі* / *першы крок* акцэнтуюцца ўвага на важнасці патрабавання да дакладнага і няўхільнага пачатку дзеяння ці дзейнасці чалавека, якая прыпадабняецца да першага кроку чалавека пры хадзьбе.

А вось у аснову вобраза ФА *сямімільнымі крокамі*, дзякуючы далучэнню да лексемы *крок* азначальнага кампанента, што скіроўвае нас да вуснай народнай творчасці і ўзгадвае пра былую меру даўжыні (*міля* – ‘дарожная мера даўжыні’, *марская міля* – ‘умоўная мера даўжыні, роўная 1852 метрам’ [6, с. 156]), пакладзена метафара, паводле якой тэмп развіцця чаго-небудзь прыпадабняецца да перамяшчэння чалавека-скарахода, ці руху сямімільнымі крокамі. Крок у вобразе ФА выконвае ролю эталона самага кароткага інтэрвала часу ці кароткага этапа дзейнасці або выканання дзеяння, а вобраз ФА на аснове прыёму гіпербалізацыі, ці казачнага ўяўлення пра сямімільны крок, які працякае ў часавым вымярэнні, перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра хуткасць развіцця, змен чаго-небудзь ці ў чым-небудзь.

Трэцюю групу ФА з кампанентам *крок* складаюць ФА <*i*> *кроку ступіць* не можа, не сумее, нельга і пад. – ‘самастойна, свабодна, бескантрольна дзейнічаць без каго-н.’ (Л-2008-1: 469); *не даваць кроку ступіць* каму – ‘усяк скоўваць, абмяжоўваць чые-н. дзеянні, дзейнасць’ (Л-2008-1: 355); *не ступіць кроку* – 1) без каго, без чаго ‘не магчы бескантрольна, самастойна, свабодна зрабіць што-н.’; 2) без чаго ‘не магчы абысціся без чаго-н., каб зрабіць што-н.’ (Л-2008-2: 469), дзе асноўная ўвага скіравана на міжасобасныя адносіны людзей адносна дзеяння ці дзейнасці чалавека і дзе кампанент *крок* выконвае ролю эталона, меры мінімальнага дзейнасна-валявых намаганняў чалавека.

У прыватнасці, вобразы ФА <*i*> *кроку ступіць* не можа, не сумее, нельга і пад. і *не ступіць кроку* даводзяць пра негатыўныя адносіны да таго, хто самастойна не можа дзейнічаць, ажыццяўляць сваю дзейнасць ці не хоча дапамагчы каму-небудзь, не ідзе на дапамогу каму-небудзь у чым-небудзь. У аснове вобразаў ФА ляжыць метафара, паводле якой здольнасць выканаць тую ці іншую работу, ажыццявіць той ці іншы ўчынак з пэўнай мэтай прыпадабняецца кроку як меры мінімальнай адлегласці, што суадносіцца з мерай намаганняў. Такое прыпадабненне выклікае асацыятыўную сувязь з уяўленнем пра маленькае дзіця, якое не здольна хадзіць самастойна ці не хоча, баіцца быць самастойным. Выкарыстанне дзеяслоўнага кампанента *ступіць*, праз які ФА суадносіцца з працэсуальным кодам культуры беларусаў, указвае на праяўленне дзейнасці, але ў спалучэнні з адмоўнай часціцай *не* і суправаджальных слоў *можа, сумее, нельга* і інш., без якіх ФА не ўжываецца, стварае вобраз, які выяўляе нежаданне асобы прыкласці малейшыя намаганні ці няўменне ўвогуле самастойна дзейнічаць для дасягнення чаго-небудзь. І як вынік, ФА перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне пра нежаданне ці няўменне працаваць, рабіць што-небудзь для дасягнення мэты ці дапамагаць другому.

А вось вобраз ФА *не даваць кроку ступіць каму* таксама выразна даносіць негатыўную ацэнку, але ўжо не да таго, хто не хоча выконваць што-небудзь, а да таго, хто перашкаджае, мяшае, забараняе каму-небудзь выконваць дзеянне, рабіць ці ажыццяўляць што-небудзь, што супярэчыць правілу аб ўзаемаадносінах людзей, недатыкальнасці адной асобы да другой. У вобразе ФА адлюстравана старажытнае ўяўленне пра крок як сімвалічнае вымярэнне адлегласці ў прасторы, акультуранага асваення часу і здольнасці чалавека асвойваць прастору і ажыццяўляць пэўную дзейнасць. І тут скарыстана спалучэнне дзеяслоўнага кампанента *даваць* з часціцай *не* як кампанентаў ФА, які стварае новы вобраз і які даводзіць, што адна асоба ці некалькі не даюць магчымасці каму-небудзь ажыццяўляць што-небудзь, рабіць самастойна ці наогул перашкадаюць, мяшаюць такой дзейнасці. Такім вобразам ФА перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра стварэнне перашкоды каму-небудзь у ажыццяўленні сваёй мэты.

Асобна выдзяляюцца прыслоўныя ФА з кампанентам *крок*, што вызначаюць узаемасувязь семантыкі ФА з уяўленнем чалавека пра пэўнае месца ці пра штосьці вядомае, пастаяннае як вынік асваення прасторы дзякуючы перамяшчэнню: *што ні крок* – ‘у розных мясцінах, усюды і пастаянна’ (Л-2008-1: 601); *на кожным кроку* – ‘усюды і пастаянна’ (Л-2008-1: 602).

І ўрэшце, заключае дыферэнцыяцыю ФА з кампанентам *крок* субстантыўная ФА *крок наперад* – ‘дасягненне, прагрэс у якой-н. справе’. У аснове вобраза ФА ляжыць антропная метафара, у якой дасягненне, прагрэс у чым-небудзь прыпадабняецца кроку як меры руху, перамяшчэння чалавека ў прасторы і часе. Асаблівую ролю выконвае прыслоўны кампанент *уперад*, што поўнасьцю не страчвае свайго значэння (*уперад* – ‘у напрамку перад сабой; у

напрамку руху'; 'далей, няспынна развіваючыся' [4, с. 284], а разам у якасці другаснай адзінкі мовы ФА наглядна і вобразна перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра такое абстрактнае паняцце, як дасягненне, прагрэс у дзейнасці чалавека.

Такім чынам, лінгвакультуралагічны аналіз фразеалагічных адзінак толькі з кампанентам крок з іх трапеічнай прыродай унутранай формы, ці іх вобразамі, якія становяцца праваднікамі культуры, дазваляе высвечваць культурную канатацыю фразеалагізмаў, выбар слова-кампанента пры ўтварэнні фразеалагізмаў і перадачы ўстойлівага, рэгулярнага каштоўнаснага зместу, суаднесенасць іх кампанентаў з кодамі культуры і такім чынам выразна выяўляць шляхі і спосабы ўзаемадзеяння моўнай і культурнай семантыкі фразеалагічных адзінак. А фразеалагізмы ў выніку іх узнаўлення становяцца сродкамі захавання і перадачы культурнай інфармацыі, як у нашым выпадку, адносна ўяўленняў у наіўнай карціне свету чалавека пра сябе ў прасторы і часе, пра ажыццяўленне дзейнасці, жаданне ці немагчымасць дзейнічаць, пра ўзаемадасіны, пра ацэнку сваіх уяўленняў.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Телия, В. Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры / В. Н. Телия // Фразеология в контексте культуры / отв. ред. В. Н. Телия. – М. : Языки русской культуры, 1999. – С. 13–24.
2. Апресян, Ю. Д. Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель мира / Ю. Д. Апресян // Семиотика и информатика : сб. научн. статей. – М. : Наука, 1986. – Вып. 28. – С. 5–33.
3. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – Т. 1: А–Л. – 672 с.; Т. 2: М–Я. – 704 с.
4. Глумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5-ці т. – Т. 2: Г–К / [Рэд. тома А. Я. Баханькоў]. – Мінск : Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1978. – 768 с.
5. Етимологічний словник української мови. Т. 3: Кора–М / Укл.: Р. В. Болдырев та ін. – 1989. – 552 с.

The article provides a linguistic and cultural analysis of the phraseological units of the Belarusian literary language with the component of step, the name of the symbols in the Belarusian view of the world in its free using, which became the basis for its selection for the formation of phraseological units. The component name of the symbol introduced into the structure of phraseological units endows with cultural semantics these secondary language units, formed on the figurative basis and as a result of reconsidering of the units with this word.

Keywords: phraseological unit, space, time, the Belarusian language, step, component, image, symbol, model, stereotype.

УДК 811.161.1³373.6:398.9

О. Н. Мельникова, Е. А. Фёдорова

ВЗГЛЯД КАК ВЫРАЖЕНИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ОТНОШЕНИЯ (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОЙ ЛЕКСИКИ И ФРАЗЕОЛОГИИ)

В статье рассматриваются фразеологические обороты, отражающие представления о взгляде как проявлении эмоционального отношения к кому-, чему-либо. Функционирование данных фразеологических единиц обусловлено особенностями семантики глаголов зрительного восприятия, которые выступают в качестве ключевых компонентов рассматриваемых фразеологизмов.

Ключевые слова: лексема, этимология, семантика, внутренняя форма, фразеологизм.